

Substantiva communia: pavadinimo ir turinio problema

O n a L a i m a G U D Z I N E V I Č I Ū T Ė
Šiaulių universitetas

Pagrindiniai žodžiai: daiktavardžių giminės kategorija, *substantiva communia*, pejoratyvinė reikšmė, kontekstas.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje teigiama: „Daiktavardžio giminė yra klasifikacinė morfologinė kategorija, pagrįsta vyriškosios ir moteriškosios giminės priešprieša“ (DLKG 1997, 62). Kiekvienas lietuvių kalbos daiktavardis yra arba vyriškosios, arba moteriškosios giminės. Atskirai paimtas daiktavardis giminėmis nekaitomas – „giminė yra jo kaip tam tikro žodžio morfologinė ypatybė“ (Ibid.). Gramatikoje aiškinama, kad daiktavardžių priklausymas vyriškajai ir moteriškajai giminei yra motyvuotas tais atvejais, kai daiktavardžiai reiškia skirtingos lyties asmenis, gyvulius ar paukščius. Vyriškosios giminės daiktavardžiu pavadinamas vyriškosios lyties, o moteriškosios giminės daiktavardžiu – moteriškosios lyties asmuo ar gyvūnas. Kai kurie reikšmines poras sudarantys daiktavardžiai yra skirtingų šaknų: *vyras – moteris, brolis – sesuo*. Tačiau tokių daiktavardžių, kurių lyties skirtumas būtų išreikštas ne tik morfologiškai, bet ir leksiškai, yra nedaug. Dauguma abiejų lyčių asmenis ar gyvūnus žyminčių daiktavardžių yra tos pačios šaknies, o skirtingą daiktavardžio giminę rodo tik afiksai – galūnė, kartais ir priesaga su galūne (*mokytojas – mokytoja, katė – katinas*). Iš gyvūnus reiškiančių daiktavardžių grupės skirtingos giminės poras sudaro gana nedaug žodžių – tik tie, kuriais vadinami geriau žinomi gyvuliai ir paukščiai. Visais kitais atvejais nepaisoma lyties skirtumo, t. y. tokie gyvūnai vadinami vienu vardu – arba vyriškosios, arba moteriškosios giminės daiktavardžiu: *ežys, pelė*. Tik vyriškosios giminės daiktavardžiais vadinami gyvulių ir paukščių jaunikliai: *kačiukas, viščiukas*. „Net ir gyvas būtybes reiškiančių daiktavardžių giminė motyvuota nereguliariai. Jos ryšys su lytimi akivaizdesnis tais atvejais, kai daiktavardis žymi asmenį, ir ne toks ryškus arba visai neįžiūrimas, kai juo reiškiamas koks kitas gyvūnas. Visiškai nemotyvuota giminės kategorija tų daiktavardžių, kurie žymi įvairius daiktus, reiškinius, daiktiškai suvokiamus veiksmus, ypatybes“ (Ibid., 63).

Daiktavardžių giminė yra klasifikacinė morfologinė kategorija (morfologinė, nes giminę (klasifikacinį tipą) žymi morfema – galūnė, o klasifikacinė, nes skirtingų giminių žodžiai arba žymi skirtingą tikrovę – *mokytojas – mokytoja, tėvas – motina*, arba yra pavieniai, nesudaro porų – *pušis, šaka*), pagrįsta vyriškosios ir

moteriškosios giminių priešprieša. Giminės kategorija – svarbiausias morfologinis daiktavardžių požymis, padedantis išryškėti jų daiktiškumo reikšmei. Daiktavardžių priklausymas vienai kuriai giminei reiškiamas morfologiškai – kamieno ypatumais, linksnių galūnėmis.

Daugumoje mokslo leidinių giminė traktuojama gana įvairiai: a) kaip morfologinė-semantinė kategorija; b) kaip gramatinė-semantinė kategorija; c) kaip derinimo, t. y. sintaksinė, kategorija; d) kaip morfosintaksinė, t. y. gramatinė, kategorija (S t u n d ž i a 1979, 80). Pasak Bonifaco Stundžios, toks nuomonių įvairavimas atsiranda todėl, kad pervertinamas vienas ar kitas giminės funkcionavimo kalbos struktūroje aspektas: kategoriją bandoma apibrėžti, remiantis vien vardažodžiu, suabsoliutinamas vadinamojo derinimo vaidmuo, postuluojamas tiesioginis giminės ryšys su semantika, paprastai – lytimi (Ibid.).

Lietuvių kalbos gramatikoje teigiama, kad lietuvių kalbos daiktavardžių giminę lemia du pagrindai: 1) semantinis, t. y. leksinė daiktavardžių reikšmė, ir 2) morfologinis, t. y. tam tikros morfologinės daiktavardžių ypatybės (LKG I 165). Aptariant gramatines kategorijas, akcentuojama, kad gramatinės reikšmės ir tą reikšmę pasakančios gramatinės formos vienybė sudaro gramatinę kategoriją. „Daiktavardžiai giminėmis nekaitomi, o tik yra kurios nors giminės (vyras – vyr. g., moteris – mot. g., žemaitis – vyr. g., žemaitė – mot. g., kūtvėla ‘susivėlęs, apsileidęs žmogus’ – bendr. g.“ (Ibid., 18–19).

Taigi, be vyriškosios ir moteriškosios giminių, minimi ir vadinamieji bendrosios giminės daiktavardžiai, teigiama, kad tokių daiktavardžių yra didelis būrys, kad jie „viename kontekste būna vyriškosios, kitame – moteriškosios giminės“ (Ibid., 169).

LKG nurodoma, kad tokie daiktavardžiai vienaskaitos vardininke turi: a) galūnę *-a*, yra *o* kamieno, pvz.: *akiplėša, vėpla*; b) galūnę *-ė*, pvz.: *mėmė, spirgėlė*; c) galūnę *-as* arba *-is* (išvestiniai *a, ia* kamieno daiktavardžiai), pvz.: *barškalas, goželis* ‘žioplys, žioplė’. Šiais daiktavardžiais reiškiamas subjektyvi asmens charakteristika, kuri paprastai būna neigiama. Tą gali parodyti ir neigiamos reikšmės priesagos, pvz.: *gudreiva*.

Sakinyje tokie daiktavardžiai dažniausiai eina: a) tarinio vardine dalimi, pvz.: *Jis tikras vėpla*; b) priedėliu, pvz.: *Ko iš jo norėti, tokio vėplos*. Kurios lyties asmenį jie reiškia, parodo kontekstas.

Sintaksinėmis funkcijomis sakinyje prie vadinamųjų bendrosios giminės daiktavardžių priartėja kai kurie vyriškosios arba moteriškosios giminės daiktavardžiai, vartojami perkeltine reikšme. Daugiausia iš jų yra zoomorfizmų – perkeltine reikšme vartojamų gyvūnų pavadinimų, pvz.: *Tai žaltys merga! Ss. Koks jis kiaulė! Vv.* Tokie daiktavardžiai „nelaikomi bendrosios giminės daiktavardžiais, nes jie dar nėra nustoję savo pagrindinės reikšmės, kuria visada vartojami“ (Ibid., 170).

Daugelyje leidinių, pasirodžiusių po *Lietuvių kalbos gramatikos* (1965), taip pat rašoma, kad, be vyriškosios ir moteriškosios giminių, lietuvių kalboje yra ir tokių daiktavardžių, kurie kartais esti vyriškosios, kartais – moteriškosios giminės. Tokie daiktavardžiai sąlygiškai vadinami *bendrosios* giminės daiktavardžiais. Taip

rašoma *Lietuvių kalbos morfologijoje* (J a k a i t i e n ė ir kt. 1976, 32), bendroji giminė minima *Lietuvių kalbos žodyne* (T. I, 1968, VIII), *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (1972, VIII; 1993, X; 2000, X, elektroniniuose penktame ir šeštame leidimuose), atskirų mokslininkų darbuose.

Aldona Paulauskienė rašo, kad, kalbant apie semantinę daiktavardžių giminę, reikia atkreipti dėmesį į antroponimus, turinčius vieną formą abiem giminėms. „Daugelyje gramatikų jie vadinami bendrosios giminės daiktavardžiais. Tai, žinoma, klaida. <...> žodžiai, vartojami abiejų giminių reikšme, vis dar vadinami bendrosios giminės daiktavardžiais. <...> Bendrosios giminės sąvoka tik temdo giminės supratimą“ (P a u l a u s k i e n ė 1983, 180).

Paulauskienės nuomone, šio tipo žodžiai jokių specialių (skirtingų nuo vyriškosios ar nuo moteriškosios giminės) semantinių ypatybių neturi. Vienuose tekstuose jie yra vyriškosios giminės daiktavardžiai, o kituose – moteriškosios giminės. „Jeigu nemanysime, kad gramatinės kategorijos formalioji išraiška visais atvejais turi būti tame pačiame žodyje, tai pasirodys visai paprasta. Kalba vartoja vieną vertinamąją formą abiejų lyčių asmenims. Tuo daiktavardžiu pabrėžiama ne lyties skirtumas, o atvirkščiai – ypatybė, nepriklausoma nuo lyties. Kuriam (t. y. kurios lyties) asmeniui šis vertinimas priklauso, matyti iš derinamųjų žodžių“ (Ibid., 181–182). Deja, derinamieji žodžiai junginyje dažnai nėra informatyvūs, pvz.: *tikras ligonis – ji tikras ligonis*.

Paulauskienė teigia, kad antroponimai abiejų lyčių asmenims pavadinti yra dvejopi:

1. Asmenų pavadinimai pagal jų pačių blogus veiksmus, netinkamą elgesį, blogas būdo, išorės ypatybes. Visi šie žodžiai yra vediniai ar dūriniai, paprastųjų nėra, pvz.: *dabita, išgama, mèmė, naktibalda, pamaiva* ir kt.

2. Situaciniai asmenų pavadinimai. Tai daugiausia perkeltine prasme pavartoti faunonimai, perkeltiant kai kurias, žmogaus požiūriu, neigiamas gyvūnų charakterio ar išorės savybes: *dramblys, kiaulė, žaltys* ir kt. Daugelis autorių šiuos žodžius vadina zoomorfizmais. Tiesiogine reikšme vartojami šie daiktavardžiai yra vienos kurios giminės ir visai neturi menkinamosios reikšmės.

Taigi lietuvių kalboje yra ir tokių daiktavardžių, kurie, reikšdami asmenį, lyties reikšmės neturi. Tai bendresnės reikšmės daiktavardžiai, kuriais galima pavadinti tiek vyriškos, tiek moteriškos lyties asmenį. Formos atžvilgiu vieni jų yra vyriškosios giminės, o kiti – moteriškosios. Nuo seniausių iki šių laikų gramatikų jų esmė nusakoma teisingai, tačiau dėl pavadinimo vis diskutuojama. Daugelyje darbų minėtas pavadinimas *bendroji giminė (genus commune)* tikslintinas – šie daiktavardžiai vadintini *substantiva communia*, t. y. akcentuotina specifinė daiktavardžių klasė, ne trečioji giminė. Tokie daiktavardžiai neturi atskiro „savo“ kamieno, fleksijų, nėra specialios su jais derinamos „bendrosios“ giminės būdvardžių klasės. Jais reiškiamas subjektyvi asmens charakteristika, kuri paprastai būna neigiama. Minimų daiktavardžių giminę padeda nustatyti tik kontekstas. Vienuose tekstuose jie yra vyriškosios giminės, o kituose – moteriškosios giminės daiktavardžiai. Kuriam (t. y. kurios lyties) asmeniui šis vertinimas priklauso, matyti iš derinamųjų

žodžių. Neatitikimą tarp natūralios giminės (lyties) bei gramatinės giminės būtent ir rodo *substantiva communia*, kurie gali būti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės.

Paulauskienė siūlo visus daiktavardžius skirti į dvi grupes: 1) daiktavardžius, reiškiančius asmenis ir 2) daiktų pavadinimus, prie kurių reikėtų priskirti augalų, kai kurių gyvių, abstrakčių sąvokų pavadinimus. Grupės būtų galima pavadinti taip: 1) daiktavardžiai, reiškiantys asmenis; 2) daiktavardžiai, reiškiantys ne asmenis – kitus dalykus (Ibid., 176). Autorė teigia, kad giminės kategoriją aiškintis reikėtų pradėti nuo pasaulio „centro“ – žmogaus, nes „visų kitų daiktavardžių (negyvų daiktų, augalų, dalies gyvūnų, įvairių gamtos reiškinių, abstrakčių sąvokų pavadinimų) giminė yra nemotyvuota, visiškai nepriklausoma nuo to, ką žymi pats daiktavardis. Dėl šios priežasties negyvus daiktus reiškiančių daiktavardžių giminė yra giminės kategorijos periferija, o ne centras. Kiekvienas daiktavardis yra kurios nors giminės, nes to reikalauja bendrasis savarankiškųjų ir priklausomųjų žodžių derinimo mechanizmas. Todėl vieni daiktavardžiai turi tokias pačias galūnes kaip ir vyriškosios lyties asmenų pavadinimai ir yra vyriškosios giminės, o kiti turi tokias pat galūnes, kaip moteriškosios lyties asmenis žymintys daiktavardžiai ir yra moteriškosios giminės (plg. galūnes ir derinimą: vyriškosios giminės – *didelis beržas, linkis, turgus, akmuo* kaip ir *didelis vyras, brolis, sūnus, piemuo*; moteriškosios giminės – *graži lenta, gėlė, akis ir duktė, teta, motė, avis*)“ (Ibid., 183). Daiktų pavadinimai yra nemotyvuotos giminės, t. y. „reiškiami morfologinėmis formomis, neturinčiomis konkretaus turinio“ (Paulauskienė 1994, 162). Tačiau asmens ir daikto pavadinimą skiria būtina giminės kategorija.

Paulauskienė akcentuoja žmogaus – gyvos būtybės – svarbą ir pirmiausia aptaria *asmenų pavadinimų* grupę. Asmenų pavadinimai dažniausiai vartojami poromis, kurių narių skirtingos galūnės rodo skirtingų lyčių asmenis. Pagal reikiamą asmenų lytį pasiskirsčiusios daiktavardžių giminės formos: vyriškosios lyties asmenis reiškiančios formos pavadintos vyriškąja gimine, o moteriškosios lyties asmenis reiškiančios formos – moteriškąja gimine. Mokslininkė pabrėžia, kad „*sexus = genus*. Daiktavardžio giminė kaip gramatinė kategorija turėtų būti apibendrinta, atitrukta nuo tikrovės, o čia matome tiesioginį tikrovės atspindį. Todėl ne vienas kalbininkas yra išsakęs nuomonę, kad giminės kategorija iš esmės esanti leksinė“ (Ibid., 158).

Kad skirtingų giminių asmenų pavadinimai gali turėti absoliučiai tą pačią leksinę reikšmę, rodo beįdrosios giminių formos, t. y. tos, kurios gali būti ir vyriškosios, ir moteriškosios giminės: *akiplėša, mēmė, valkata* ir kt. Paulauskienė konstatuoja: „Norint išlaikyti giminės kaip klasifikacinės kategorijos apibrėžimą, reikia pripažinti, kad žodis *valkata* turi dvi leksines reikšmes: *tas valkata = valkata + vyras / ta valkata = valkata + moteris*. Bet tada reikia pripažinti, kad giminės skirtumas yra leksinis, o ne gramatinis, nes *mokytojas – mokytoja* ar *tas valkata – ta valkata* nieku kitu ir nesiskiria, tik gimine“ (Ibid., 160).

„Asmenų pavadinimų poros rodo, kad giminių skirtumas iš prigimties yra leksinis, bet formalizuotas“, – mano Paulauskienė (Ibid.). „Jeigu giminės skirtumą šiuo

atveju laikytume ne leksiniu, o gramatiniu, galima būtų tada kalbėti apie daiktavardžius, turinčius abiejų giminių formas, ir apie daiktavardžius, turinčius kurios nors vienos giminės formas (*masculinum tantum* ir *femininum tantum*). Prie abiejų giminių formas turinčių daiktavardžių priklausytų antroponimai (tuo atveju *tėvas* – *motina*, *brolis* – *sesuo* tipo poras reikėtų laikyti supletyvinėmis formomis) ir dalis faunonimų (gyvūnų pavadinimų)“ (Paulauskienė 1983, 179).

Faunonimų gramatinės giminės ryšys su objektyviai egzistuojančiais pavadinamųjų gyvūnų lyties skirtumais sudėtingesnis nei antroponimų. Kiekvienas gyvūnas turi lytį, bet objektyviai egzistuojančios lyties skirtumas žmogui gali būti nereikšmingas. Gyvūnus, kurių lytis neturi reikšmės ir kurių skirtingos lyties atstovai per daug nesiskiria savo išvaizda, žmogus pavadina ir įprasmina giminės atžvilgiu visai taip pat, kaip ir negyvus daiktus ar augalus.

Paulauskienė apibendrina, kad „visi šie antroponimai turi vienos kurios nors giminės formą, bet forma neatspindi turinio, neparodo, kurios lyties asmuo vadinamas tuo žodžiu“ (Ibid., 182).

Adelės Valeckienės nuomone, vadinamieji bendrosios giminės daiktavardžiai pritampa prie „asmenų kategorijos“ (Valeckienė 1998, 240). Autorė nurodo, kad minimi daiktavardžiai dažniausiai sudaromi su galūne *-a*, bet gali turėti ir kitas galūnes (*-ė*, *-as*) bei įvairias priesagas.

Norint išskirti daiktavardžių gimines, dažniausiai remiamasi trimis kriterijais: sintaksiniu, morfologiniu ir semantiniu (Valeckienė 1984, 175–178). Vėliau Valeckienė vartoja kitus terminus: „Daiktavardžių vyriškoji ir moteriškoji giminė žymima pagal tris kriterijus: sintagminį (formų derinimą), formalųjį (formų kamienus) ir semantinį (asmenų ir gyvūnų skyrimą pagal lytį)“ (Valeckienė 1998, 232).

Pagal sintaksinį kriterijų giminės kategorijos esmę sudaro tam tikrų žodžių klasių formų derinimas. Sakinyje (junginyje) žodžiai, turintys varijuojančias giminės formas (būdvardžiai, dalyviai, būdvardiškieji skaitvardžiai bei įvardžiai), yra derinami su daiktavardžiais, pvz.: *geras mokinys*, *gera mokinė*. Tais atvejais, kai daiktavardžių galūnės pagal giminę nediferencijuotos, lemiamą reikšmę turi derinamojo žodžio giminė. Ji parodo, kurios giminės yra daiktavardis, plg. *tas vagis*, *ta vinis*, *tas akmuo*, *ta sesuo*, *tas dėdė*, *ta lėlė*. Derinamojo žodžio giminė taip pat skiria vadinamuosius bendrosios giminės daiktavardžius: su vyriškosios giminės būdvardiškaisiais žodžiais einantys šios rūšies daiktavardžiai yra vyriškosios giminės, o su moteriškosios giminės būdvardiškaisiais žodžiais – moteriškosios giminės, plg. *didelis nenuorama*, *didelė nenuorama*, *toks valkata*, *tokia valkata*. Jų giminė priklauso nuo konteksto. Kadangi lietuvių kalboje derinimas tėra dvejetainis, tai ir giminės tėra dvi – vyriškoji ir moteriškoji. Derinimo kriterijų kaip klasifikacinį, pagal kurį galima visus daiktavardžius suskirstyti į atskiras gimines, ir akcentuoja Valeckienė (Valeckienė 1984, 175).

Daiktavardžio priklausymas vienai kuriai giminei išreiškiamas morfologiškai – kamieno ypatumais, linksnių galūnėmis. Nustatant daiktavardžių giminę pagal sintaksinį kriterijų remiamasi būdvardiškujų žodžių gimine, o pagal morfologinį kri-

terijų giminės kategorijos branduolį sudaro daiktavardžiai. Jų giminė suprantama kaip kamieno bei fleksijos diferencinis požymis, suvokiamas be konteksto.

Deja, morfologinis kriterijus neapima visų daiktavardžių, pvz.: *a* ir *é* kamieno daiktavardžiai paprastai yra moteriškosios giminės, bet yra ir vyriškosios (*viršila, dėdė, Krėvė* – formaliai tokiais atvejais giminė išreiškiama ne paties daiktavardžio, o derinamųjų žodžių galūnėmis). Galima paminėti ir vadinamosios bendrosios giminės daiktavardžius, kurie ta pačia forma žymi abiejų lyčių asmenis, pvz.: *vėpla, mèmė*. Formalus skirtumas matomas tik iš derinamųjų žodžių.

Pagal semantinį kriterijų giminės suprantamos kaip daiktavardžių semantikoje atsispindintys realiai egzistuojantys lyčių skirtumai. Tačiau šis kriterijus taip pat tinka ne visiems daiktavardžiams. Kaip remiantis morfologiniu, taip ir semantiniu kriterijumi, giminės kategorijos pagrindą sudaro tam tikros daiktavardžių leksinės-semantinės grupės. Tai antroponimų poros: *tėvas – motina, brolis – sesuo*, faunonimų poros: *karvė – jautis, višta – gaidys*. Iš faunonimų lytis žymima naminių arba žmogui geriau žinomų laukinių gyvulių. Daugelio kitų gyvių lyčių skirtumai realiai egzistuoja, bet kalboje neatsispindi, neaktualūs. Dažnai vartojama vienos giminės (vyriškosios arba moteriškosios) forma kaip apibendrinamoji, pvz.: *kiaulė – kiaulė / kuilyš, žąsis – žąsis / žąsinas*. Išskyrus antroponimus ir kai kuriuos faunonimus, kitų daiktavardžių gramatinė giminė semantiškai nemotyvuota.

Neatitikimą tarp natūralios giminės (lyties) bei gramatinės giminės rodo ir vadinamieji bendrosios giminės daiktavardžiai, kurie gali būti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės. Valeckienė vadina tai „semantinio požymio neutralizacija“ (V a l e c k i e n ė 1984, 178) ir pabrėžia, kad semantinis kriterijus gali būti tik pagalbinė priemonė (šalia kitų kriterijų) giminėms skirti. Neutralizacija paprastai vyksta periferijoje, ji neužima sistemos centrinės pozicijos. Tam tikrame kontekste opozicijos narių reikšminis požymis yra panaikinamas, t. y. neutralizuojamas. Dažniausiai neutralizuojamas žymėtojo nario reikšminis požymis, ir nežymėtasis narys reikšmės atžvilgiu susilygina su žymėtoju. Išlieka tik bendra abiem opozicijos nariams ypatybė. Dėl neutralizacijos nežymėtasis narys gali tam tikrame kontekste pakeisti žymėtąjį narį. Tai rodo, kad opozicijos neutralizavimo sąlygos yra sintagminės (Ibid., 26).

Taigi giminės kategorija apima tris kalbos lygmenis: sintaksinį, morfologinį ir leksinį. Svarbiausias, Valeckienės nuomone, yra sintaksinis lygmuo: „Čia formuojama giminės kategorija, kurios esmę sudaro tam tikrų klasių žodžių derinimas“ (Ibid., 178). Morfologinis lygmuo turi reikšmės giminės kategorijai tiek, kad derinimas fleksinėse kalbose reiškiamas žodžių galūnėmis. Giminę visų pirma rodo būdvardžių ir būdvardiškųjų žodžių galūnės. Daiktavardžių galūnės lietuvių kalboje nėra absoliučiai diferencijuotos pagal gimines. „Giminės funkcija yra reikšti formaliais rodikliais sintaksinius ryšius tarp daiktavardžių ir su jais derinamų žodžių. Todėl giminė iš esmės yra sintaksinė kategorija. Kadangi daiktavardžių giminę tiesiogiai parodo su jais derinamų būdvardžių ir būdvardiškųjų žodžių galūnės, tai šią kategoriją galima laikyti ir morfosintaksine“ (Ibid., 179). Tam pritaria Stundžia (S t u n d ž i a 1979, 82) ir kt. Šiuo atveju reikia remtis būtent būdvardžių, o ne

daiktavardžių galūnėmis, nes daiktavardžių galūnės nėra visiškai diferencijuotos pagal giminės. „Giminės kategorija reiškiamą morfologinėmis formomis sintaksiniam lygmenyje tų formų derinimu“ (V a l e c k i e n ė 1984, 12). Kai daiktavardis turi diferencinę giminės požymį, pastarasis yra „pridėtinis giminės rodiklis (hipercharakteristika šalia būdvardžių bei būdvardiškų žodžių giminės rodiklių, plg. *geras tėvas* ir *geras dėdė*)“ (Ibid., 179).

Valeckienė teigia, kad giminės kategorija, suprantama kaip tam tikrų žodžių klasių derinimo sistema, yra dvilypė: ją sudaro daiktavardžių ir būdvardžių bei būdvardiškųjų žodžių giminė (pirmųjų ji yra nekaitoma, pastarųjų kaitoma). Tačiau abiejų žodžių klasių šios kategorijos susijusios: be kaitomų giminėmis žodžių neegzistuojant daiktavardžių giminė, o be daiktavardžių giminės neturėtų prasmės žodžių kaitymas giminėmis (V a l e c k i e n ė 1984, 179; 1998, 231).

Remiantis sintaksiniu derinimo kriterijumi, giminė yra semantiškai „tuščia“, arba grynai formali kategorija, giminės semantinis motyvavimas yra nulinis. Tik tam tikrais atvejais giminėmis kaitomos formos įgyja diferencinę požymį, pvz., prie vadinamųjų bendrosios giminės daiktavardžių jos signalizuoja daiktavardžiu nurodomo asmens lytį: *tas vėpla* (apie vyrą), *ta vėpla* (apie moterį). Jeigu kalboje nebūtų derinimo, tai daiktavardžiai neturėtų ir skirtingų giminių. Išnykus fleksijai (derinimo reiškimo rodikliui), kartu išnyksta arba persiformuoja ir giminė (pvz., anglų kalboje). Fleksinio tipo kalbose formų derinimas gimine (taip pat skaičiumi ir linksniu) sudaro sąlygas laisvesnei žodžių tvarkai, yra svarbi priemonė dvi-prasmiskumui bei neaiškumams išvengti. Tai svarbu tais atvejais, kai derinamieji žodžiai stovi toli vienas nuo kito sakinyje, pvz., anaforiniai įvardžiai nuo savo antecedentų (V a l e c k i e n ė 1984, 180).

Apibendrinant *substantiva communia* apžvalgą lietuvių kalbotyros darbuose reikia atkreipti dėmesį į tai, kad ir naujausiuose lingvistikos leidiniuose minima *bendroji* daiktavardžių giminė (plg. L i t h u a n i a n g r a m m a r 2000, 101). Taigi tokia klasifikacija („klasifikacija“?) gaji. Ją papildytų Jano Otrębskio nuomonė: „Lietuvių kalboje esama daiktavardžių, kurie yra vyriškosios giminės, kai derinami su vyriškosios giminės būdvardžiais, įvardžiais (pavadina vyriškosios lyties būtybes), arba moteriškosios giminės, kai derinami su moteriškosios giminės būdvardžiais ar įvardžiais. Tokių „dvigiminių“ (dwurodzajowe) daiktavardžių forma – moteriškosios giminės, jų galūnė – *-a*, pvz.: *bliūva*, *tyyla*, *nenuopena*, *nenuorama*, *radvila* ir kt. Cituoti žodžiai dažniausiai turi neigiamą reikšmės atspalvį“ (O t r ė b s k i 1956, 3–5).

Literatūra

D a b a r t i n ė s l i e t u v i ū k a l b o s g r a m a t i k a 1994, 1997 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. Vytautas Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

D a b a r t i n ė s l i e t u v i ū k a l b o s ž o d y n a s – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mintis, 1972 (II leidimas); Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993 (III leidimas); Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000 (IV leidimas), 2000, X, elektroniniai penktas ir šeštas leidimai.

- J a k a i t i e n ė ir kt. 1976 – Evalda Jakaitienė, Adelė Laigonaitė, Aldona Paulauskienė, *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslas.
- L K G – *Lietuvių kalbos gramatika*, I, Vilnius: Mintis, 1965.
- L i e t u v i ū k a l b o s ž o d y n a s – *Lietuvių kalbos žodynas*, I, Vilnius, 1968.
- L i t h u a n i a n g r a m m a r 1997, 2000 – Lithuanian Grammar, ed. Vytautas Ambrazas, Vilnius: Baltos lankos.
- O t r ę b s k i 1956 – Jan Otrębski, *Gramatyka języka litewskiego*. T. 3. Nauka o formach, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- P a u l a u s k i e n ė 1983 – Aldona Paulauskienė, *Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža*, Kaunas: Šviesa.
- P a u l a u s k i e n ė 1994 – Aldona Paulauskienė, *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- S t u n d ž i a 1979 – Bonifacas Stundžia, „Giminės kategorija lietuvių kalbos gramatinėje sandaroje“, *Aktualiosios kalbotyros problemos*, Vilnius, 80–83.
- V a l e c k i e n ė 1984 – Adelė Valeckienė, *Lietuvių kalbos gramatinė sistema*, Vilnius: Mokslas.
- V a l e c k i e n ė 1998– Adelė Valeckienė, *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Ona Laima Gudzinevičiūtė

Substantiva communia: pavadinimo ir turinio problema

S a n t r a u k a

Pagrindiniai žodžiai: *daiktavardžių giminės kategorija, substantiva communia, pejoratyvinė reikšmė, kontekstas.*

Lietuvių kalbos daiktavardžių giminę, klasifikacinę gramatinę kategoriją, lemia du pagrindai: 1) semantinis, t. y. leksinė daiktavardžių reikšmė, pvz., rodanti objektų skirtumus pagal lytį; 2) morfologinis, t. y. tam tikros morfologinės daiktavardžių ypatybės. Nuo daiktavardžio giminės priklauso visų su juo derinamų žodžių giminė.

Lietuvių kalboje yra tokių daiktavardžių, vadinamųjų *substantiva communia*, kurie, reikšdami asmenį, lyties reikšmės neturi. Šiais bendresnės reikšmės daiktavardžiais galima pavadinti tiek vyriškosios, tiek moteriškosios lyties asmenį. Formos atžvilgiu vieni jų yra vyriškosios giminės, o kiti – moteriškosios. Gramatikose jų esmė nusakoma teisingai, tačiau dėl pavadinimo vis diskutuojama. Minimųjų daiktavardžių giminę padeda nustatyti tik kontekstas. Vienuose tekstuose jie yra vyriškosios giminės daiktavardžiai, o kituose – moteriškosios giminės. Kuriam (t. y. kurios lyties) asmeniui šis vertinimas priklauso, matyti iš derinamųjų žodžių.

Substantiva communia pavadina ir drauge apibūdina žmogų arba gyvūną pagal jo būdo, išorės ar kt. savybes. Skiriamoji *substantiva communia* savybė – jų vartojimas pejoratyvine reikšme. Periferiją sudaro melioratyvai ir neutraliai vartojami žodžiai, kurie yra labai mobilūs – kontekstas, vartosenai jiems gali suteikti ir neigiamų reikšmės atspalvių. Dėl savo ekspresyvumo *substantiva communia* daugiausia yra šnekamosios kalbos, tarmių žodžiai.

Šiandieninėje kalboje šnekamosios bei tarminių žodžių vartosenos ribos susimaišiusios. Tai lemia ir analizuojamos *substantiva communia* klasės specifika, ir kiti veiksniai.

Bendrinėje lietuvių kalboje to paties semantinio turinio negalima išreikšti vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardžiais, todėl nėra sinonimų pasirinkimo galimybės. Vis dėlto kalboje nemaža atvejų, kai vyriškosios giminės forma galima nurodyti moteriškosios, o moteriškosios giminės forma – vyriškosios lyties asmenis. Daiktavardžio giminei išraiškos galimybių suteikia vartojimas perkeltine reikšme, tam tikras kontekstas padeda realizuoti jos stilistinėms galimybėms. Nurodant vyrą moteriškosios giminės daiktavardžiu arba moterį – vyriškosios, asmeniui suteikiama tokių savybių, kokios jam paprastai nebūdingos. Svarbiausia – emocinio poveikio funkcija.

Vartojant *substantiva communia* svarbesnė yra apibūdinimo, o ne lyties raiška.

Ona Laima Gudžinevičiūtė

Substantiva communia: The Name and the Content

S u m m a r y

Keywords: *noun gender category, substantiva communia, pejorative meaning, context.*

The gender of the Noun, a classifying grammatical category in the Lithuanian language, is determined by two basic things: 1) semantics, i.e. the lexical meaning of the noun, e.g. showing the differences of objects according to sex; 2) morphology, i.e. certain morphological features of the noun. The gender of all the words in the relation of agreement with the noun depends on the gender of the noun.

The Lithuanian language has nouns called *substantiva communia* which do not have the meaning of sex though they denominate a person. These are the nouns of more general meaning which can be used to nominate persons of both male and female sex. In terms of form, some nouns are of masculine gender, others are of feminine gender. In grammars the essence of gender is described correctly, though there are still discussions on the name. The gender of the above mentioned nouns can be determined only through the context. In some texts they are nouns of masculine gender, in other texts they are nouns of feminine gender. It may be seen from the agreed words to which person (i.e. to the person of which sex) this noun belongs.

Substantiva communia denominates and at the same time describes a person or an animal according to his/her character and other features. The distinctive feature of *substantiva communia* is their usage in pejorative meaning. The periphery consists of melioratives and neutrally used words which are very mobile, i.e. the context and usage may provide them with negative shades of meaning. Due to their expressiveness, *substantiva communia* are mostly words of colloquial speech and dialects. In modern usage, the margins between colloquialisms and dialect words are blurred. This is due to the specifics of the analysed class of *substantiva communia* as well as to some other factors.

In standard Lithuanian, the same semantic content cannot be expressed by the nouns of masculine and feminine gender; therefore there is no possibility of a synonymous choice.

Still there are many cases when the form of masculine gender may be used to denominate persons of female sex, whereas the form of a feminine gender may be used to denominate persons of male sex. Possibilities of expression are provided by the use of figurative meaning, while certain contexts help to implement their stylistic possibilities. Denominating a man with the noun of a feminine gender and a woman with the noun of a masculine gender provides features which are usually not characteristic to them. The most important function is that of an emotional effect.

In the usage of *substantiva communia*, the descriptive expression is more important than gender expression.

O n a L a i m a G U D Z I N E V I Č I Ū T Ė
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[ved.lkk@hu.su.lt]